

IH 20.11.2015

Fredning av Eikelands Verk

Hager og alléer

Delrapport

Ingunn Hellerdal

LANDSKAPSARKITEKT MNLA

Åsenveien 14
4841 Arendal

Tel. 37 09 99 55
Mob. 91 88 08 27

ingunn.hellerdal@online.no
www.ingunnhellerdal.no

ORG.NR. 989 309 080 MVA

Forord

Landskapsarkitekt mnlr Ingunn Hellerdal ble våren 2015 engasjert av Aust-Agder fylkeskommune for å gjøre registreringer og i størst mulig grad dokumentere kulturminner knyttet til hager, alléer og andre hageelementer i forbindelse med fredningen av et større område på Eikelands Verk.

Det har underveis vært tett kontakt med Aust-Agder fylkeskommune v/prosjektleder Kirsten Hellerdal, samt oppmålingsansvarlig Nils Ole Sundet.

I dokumentet som presenteres her er det gjort en viss utvelgelse av kulturminner, seks stykker, som hver har fått egne nummer. Nummereringen følger Riksantikvarens database «Askeladden». I tillegg til disse utvalgte kulturminnene, vil det være andre hager, strukturer, treplantinger mm som kanskje burde ha vært skrevet mer om. Kildetilfanget har imidlertid vært svært sparsomt, enten det gjelder bilder, branntakster eller andre skriftlige kilder, og gjenstående rester er så å si fraværende, eller helt borte. Registreringer og omtale er derfor knyttet til disse seks kulturminnene.

Arendal 20.11.2015

Ingunn Hellerdal

Innhold:

Hageanlegget til den nye forvalterboligen (AID 86950-14)	03
Intervju med Line Dege	09
Mistbenkene (AID 86950-13)	13
Hagen ved den gamle forvalterboligen (AID 86950-84)	18
Alléen (AID 86950-22)	22
Trerekka ved Gata (AID 86950-26)	26
Kilebanen og skytebanen (AID 86950-76)	30
Kilder	34

Hageanlegget ved den nye forvalterboligen (AID 86950-14)

Den nye forvalterboligen er oppført på begynnelsen av 1840-tallet. Første branntakst av bygningen er 3. sept. 1846.

Stakittgjerdet omkring den nye forvalterboligen er da satt opp, og beskrives som følgende¹:

Paa denne Bygnings søndre Side er anlagt Have omgives af hvidmalet Stakitgjerde der gaaer i en Buegang eller Halvsirkel fra Bygningens østre Hjørne og fæstes (?) i det vestre Hjørne og har en Længde af 159 Alens Længde at hvilken Længde 10 Alene har en Høide af 3 ½ Alen og den øvrige Længde har en Høide af 1 Alen 17 Tommer. Gjennem dette Stakitgjerde er 6 forskellige Indgange til Haugen og Gaard.... med 3 dobbelte der hver af dem laasfærdige og 3 enkelte deri uden Laase. Det taxeredes for 40 Spd

1 alen = 62,75m, 1 tomme (1/24 al) = 2,61 cm

Den informasjonen som gis, er:

- Gjerdet har en lengde på 99,7 m
- Gjerdet har en høyde på 1,07 m på hoveddelen (93,5 m), og 2,19 m for en mindre del (6,27 m)
- Det har 6 innganger (porter), hvorav 3 er dobbelte med lås, de andre 3 er uten lås.
- Stakittgjerdet er hvitmalt
- Det går i buegang eller halvsirkel fra bygningens østre til dens vestre hjørne

Ved neste taksering i 1856 er verdien av stakittgjerdet sunket med 10 spd. Det er mest sannsynlig at gjerdet er det samme, og har falt i verdi etter ti år.

Gjerdet indikerer en ytre avgrensning av hagen.

Eiere/forvaltere og mulig påvirkning fra Næs Verk og Sønedeledgården

Sven Wennerberg kom til E.V. i 1831, og ble forvalter ved Verket året etter. Han giftet seg i 1833 med Ingeborg Persen, søster til Carsten Henrik Carstensen. Hun var da enke etter forrige forvalter, Mogens Riegels som døde i 1828. Sven Wennerberg var en driftig ingeniør som planla og startet oppføringen av den nye forvalterboligen, men døde brått i 1841. Hans enke flyttet da ut, og Hans Dedekam, som var gift med datter av CHC, overtok som forvalter, og fullførte byggingen. Seinere bodde det flere andre forvaltere i hovedbygningen.

Sven Wennerberg er også arkitekten bak hovedbygningen på Sønedeled gård, oppført på slutten av 1830-tallet. I boka om Egelands Verks sliperihistorie, side 53, står det at det skal være han som har planlagt de første hageanleggene ved Sønedeledgården.

Sammenhengen mellom huset og hagen på Eikelands Verk er bemerkelsesverdig. Ideen bak husets fasadeutforming er å kunne gå fra husets stuer, der den stua som ligger rett innenfor hageutgangen, benevnes *hagestua*, direkte ut i hagen. Glassflatene i hageutgangsdøra er utformet med samme dimensjoner som vinduene, men døra har en kraftig omramming og framstår som et klart midtpunkt i symmetrien på fasaden. Huset er tegnet slik at det *må* finnes en hage som svarer på de forventningene som skapes i husets arkitektur.

---

¹ Transkribert av Kirsten Hellerdal

Etter Carsten Henrik Carstensens død i 1852, kjøpte Nicolai Aall Eikelands Verk. Hans sønn, Jacob Aall med familie skal ha bodd på Eikelands Verk i en tiårs periode, fra 1861 til 1870. Næs Jernverk gikk konkurs i 1884 og dro da med seg Eikelands Verk, som da var et underbruk til Næs. Eikelands Verk ble da solgt til Gjerstad kommune.

På Næs Verk var det i 1852 blitt ansatt en dansk gartner, Jens Døllner, som virket fram til sin død i 1910. Han kom i løpet av denne lange perioden til å sette sitt preg på hage-anlegget ved Næs Verk. Selv om det ikke har vært gjort videre undersøkelser om påvirkning og sammenheng mellom hageanleggene på disse to jernverka, som i perioden 1853 - 1884 var eid av samme familie, er det mange kontaktpunkter.

Det er for øvrig kjent at Døllner besøkte Sønedeledgården noen år etter at han kom til Næs Verk (side 54 i E.V.'s sliperihistorie). Vevstad siterer Torfinn Skard, som i en artikkel i 1933 om hageanlegget ved Sønedeledgården skriver om Døllners besøk: «Noen store forandringer i grunntrekkene ble ikke foretatt, men derimot skal en hel del blomsterarrangementer være hans verk. Han hadde også med seg et rikt plantemateriale fra Nes». Som en ser har det vært dels samme eiere og personlige kontakter mellom Sønedeledgården/Næs Verk og Eikelands Verk i en lang periode. Det er derfor sannsynlig at dersom det ble undersøkt mer om hageanleggene på disse tre stedene, og foretatt sammenlikninger i stilpåvirkning, plantebruk og andre elementer, vil en kunne finne flere likhetstrekk.

Eikelands Verk ble i 1888 solgt til det nyopprettede *Interessentselskabet Egelands Verk*. P.A. Hanssen, som var driftsbestyrer for selskapet, giftet seg i 1903, og familien bodde i den store forvalterboligen fram til 1911/12, da de flytter til Sønedeledgården.

*Utsnitt fra bilde tatt våren 1889
(sliperiets oppstart). P.B.
Melaas.*

*Hagestrukturen foran huset
sees tydelig. En ser de lyse
grusgangene omkring
hovedformene for
blomsterrabatter og plener,
flere store popler ved
hovedinngangen til hagen,
lysthuset, og et enkelt, hvitmalt
tregjerde med liggende bord.
Flaggstanga står ved lysthuset,
på innsida av gjerdet, oppå
muren.*

Utsnitt av bilde fra P.B. Melaas, ant 1890 åra.

Hagestrukturen vises ikke tydelig, bortsett fra en lysere grusgang foran huset. Ved hovedinngangen til hagen er det to store popler, som markerer midtaksen på husets fasade. Grusgangene som slynger seg på hver side av det store ovale midtpartiet, starter ved poplene/åpningen i gjerdet. Det ser ut til å være to portstolper. Den flotte støypejernsporten kommer på plass på et seinere tidspunkt.

Bilde fra 7. sept. 1895 (datert på grunnlag av gjesteboka ved E.V.) der selskapet er samlet på trappa til hageutgangen. Klatreplantene på hver side av døra er relativt nyplanta, og det er tydelig (vanlig) villvin, det dreier seg om. Trappa er ei tretrapp med det øvre nivået utvidet til en platting. Et forseggjort, hvitmalt rekkeverk omgir plattingen. Over utgangsdøra er det en stor baldakin. Fra AS

Egelands Verk. Tresliperi 1888 – 1988.

Foto litt etter 1900 (Datert på grunnlag av hvelvtilbygget).

Viser tydelig lysthuset på vestsida av hovedbygningen.

På dette tidspunktet er flaggstanga flyttet til nedsida av veien, mot vannet.

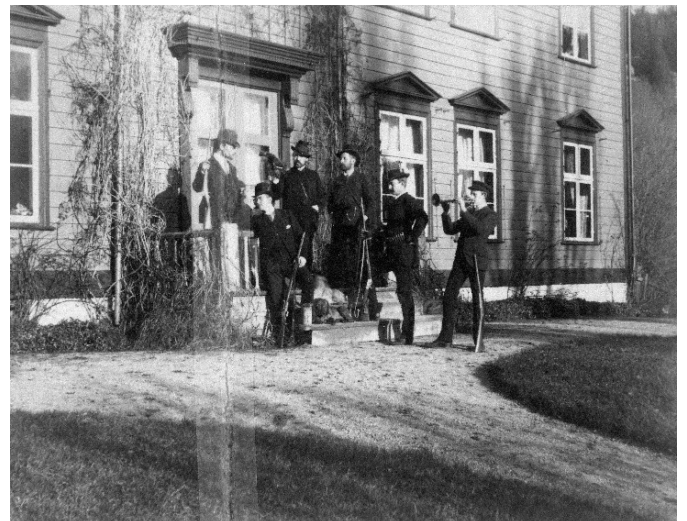
P.B. Melaas 1907 – del av stort, sammenhengende bilde, tatt fra nord. Veien på skrå er hovedåren mellom den gamle forvalterboligen og kontoret og den nye forvalterboligen. En eller to popler skimtes på framsida av huset. Busker på toppen av muren ned mot kjellerinngangen.

Foto P.B. Melaas, trolig i slutten av 1890-åra.

Brødrene Hansen fotografert i jaktutstyr på framsida av hovedbygningen.

Hageinngangen er noe endret sammenliknet med bildet som er datert 1895. Her er det ikke baldakin over døra.

Bildet er tatt på høsten, og villvinen er uten blader. Klatreplanta ser ut til å være betydelig større enn på bildet fra 1895, hvilket indikerer at bildet er tatt noen år seinere. Toppen av ovalen med plenflate, samt grusgangene langs husets fasade og på sida av ovalen, sees tydelig.

Foto datert 29.08.1903. Fest for de ansatte ved Verket. Fra EV's dagbok gjengitt i «sliperihistorien».

På det tidspunktet er veranda og overbygg over hageutgangen kommet til.

Fra 1912 til 1927 blir hovedbygningen brukt til Husmorskole (Nedenes Amt).

Det er mange bilder fra nærområdene og hagen omkring hovedbygningen fra denne perioden. Motivene er av elevene i forskjellige situasjoner – arbeid, fritid og avslutninger, og mer offisielle postkort. Generelt viser bilder fra «Husmorskole-perioden» at hagen er meget velholdt på denne tida.

Overbygg over hageutgangen med veranda ut fra 2. etasje er bygd før 1903. Hele bygningen er nå hvitmalt, inkludert hageinngangspartiet. Det står én poppel igjen ved hageporten. Denne ser spinkel ut, og er ant. relativt nyplantet. Postkort: Wergeland Kunstforlag.

Etter at Husmorskolen flytter/nedlegges, flyttet Kristen Strat med familie inn i den nye forvalterboligen. Han var gårdsbestyrer for EV as. Etter den styrte avviklingen av bedriften i 1935, kjøpte han deler av eiendommen. Den eldste sønnen, Isak Strat, overtok seinere den nye forvalterboligen. Eiendommen splittes opp i mange deler, slik at hver av barna arver hver sine bygninger. Isak Strat var en dyktig fotograf, og tok mange familiebilder fra slutten av 1920-tallet og utover i 1930-tallet.

Foto fra Isak Strats samling. Hagestrukturen synes klar, og lysthuset sees. Den hvitmalte hageporten sees tydelig, og tidligere gjerde er erstattet med hekk. Den ene poppelen står fortsatt. Veranda og overbygg over hageutgangen er nå borte, og en ny (?) klatreplante er på plass. Flaggstanga sees tydelig på nedsida av veien.

Det kan se ut til at lysthuset har hatt ulik utforming i årenes løp, men det finnes ikke bildemateriale som viser dette tydelig nok. Ut fra fundamentet som gjenfinnes i bakken i dag, ser det ut til å ha vært sekskantet, mens det på flere av bildene ser ut til å være nærmest kvadratisk.

På ovenfor stående bilde sees tydelig en svært kraftigvoksende plante med karakteristiske, store blad, pipeholturt! Planten sees tydelig på bildet fra Husmorskoletida, og den er der fremdeles i dag – nå med meget kraftig stengel.

Utsnitt av Widerøes flyfoto fra 1958. Hovedstrukturen på hagen sees fortsatt.

Hovedporten inn til hagen er av støypejern. Denne er så å si helt lik porten som står på Aalls inngjerdede gravsted «Aallebegravelsen» på Holt kirkegård. Eneste forskjellen er at den på Holt har fylt inn rosetter i midtmotivet i stjernene. Dette er støpt på Nes Verk, og skal være satt opp på

kirkegården i 1825. Jerngitteret i gjerdet finnes i Nes Jernverks katalog fra 1815. Porten ser ut til å være samme som også står på Storegård på Nes Verk. Dege fikk sandblåst og reparert portene hos en smed Thorsen i Tvedestrand. Den kom på plass igjen i oktober 1974. Foto IH 2015.

Utsnitt av et foto 1923 av elever fra Amtshusmorskolen. Porten var den gang hvitmalt.

Sideportene er av samme type som hovedporten, men enklere og mindre. Foto IH 2015.

Intervju med Line Dege om hagen ved den nye forvalterboligen.

08.06.2015

KH + IH gikk sammen med Line Dege rundt i hagen mens hun fortalte om hva de hadde gjort i hagen.

Line (f. 1930) og Hroar (1930 – 2003) Dege kjøpte den nye forvalterboligen i januar 1971 av Neri Haugen. Familien flyttet ned og bosatte seg på Verket sommeren 1972. Samtidig drev de restauranten «Tre kokker» og annen virksomhet i Oslo.

I hovedsak beholdt de den overordnede strukturen, men har tilføyd de fleste plantene. Mange detaljer er endret eller tilbakeført. Den i øyenfallende formen på det store bedet med grusganger foran huset, har de gjeninnført. En del større trær (som Line Dege kaller «vill-trær»), hovedsakelig alm, var små da de kom, og ettersom de har fått vokse opp, er de nå blitt dominerende i landskapsbildet. Dette er trær på flere sider av huset.

Line Dege og Kirsten Helledal i hyggelig prat 08.06.2015. Foto IH.

Nordsida av huset – gårdsplassen med «kjøkkeninngangen»

Inngangspartiet: Dege bygget om trammen. Den er nå i store naturstein. Det er to opptrinn, der første trinnet er mer som en plattning med et mindre trinn øverst. Stor halvrund (alderdommelig, støpt) jernplate ligger foran trappa – på sin opprinnelige plass (77 cm x 155 cm – se foto av jernplata på forsida, men denne på nordsida er mindre slitt/påvirket). De to halve slipesteina, som sto en på hver side av trammen da de kjøpte huset, flyttet Dege til hagen på

østsida av huset, i forlengelsen av en liten mur ved syrinene. Neri Haugen hadde bygget et slags tak over inngangen, men dette fjernet Dege.

Hagen på nordsida av huset og oppover i skråningen har Dege i all hovedsak laget. Planter har de delvis fått av naboer, f.eks. floks, sølvarve, pinseliljer. Murene er delvis etter bryggerhus som sto der. Dette ble revet av Neri Haugen, samt at Dege har selv murt opp en mindre slaggesteinsmur. I Line Deges notatbok står: «Vår 1973: Mur gårdsplass». Ei steinsatt renne for utslagsvann fra bryggerhuset ligger i vestre kant – må stadig renses for å holdes åpen. En steinsatt brønn (som ikke har vann)

finnes fortsatt på gårdsplassen mot nord. Veien opp til låvebrua er den samme som alltid har vært der, men det er gravd litt inn øverst i skråningen.

Østsida av huset

Plenen fra gårdsplassen, østover og på sørsida av huset har (på registreringstidspunktet) et hvitt flor av tusenfryd. Line Dege forteller at blomstene var her før de overtok.

Mot huset går det to parallelle natursteins forstøtningsmurer, én langs veien fra gårdsplassen videre østover ned mot Fantegata og bærhagen, og én mur som tar opp terrenget fra prydhagen foran huset. Det flate partiet midt på gir adkomst til kjelleren, som har ei brei dør i gavlen.

Dege fikk murt opp en lav natursteinsmur på nordsida av veien, opp mot den bratte skråningen.

En enkel smijernsport står i forlengelsen av grusgangen opp mot prydhagen foran huset. Denne, sammen med en tilsvarende port i samme utforming, samt den store, doble smijernsporten fant Dege i et av husene, og fikk satt det opp igjen. Hun mener å huske at portene (gjelder alle tre smijernsportene) var i relativt god stand, men ble pusset litt opp og det ble laget nye portstolper til alle tre.

De to halve slipesteina + to større hogde stein, ant. sandstein uten dekor, men med fin overflate, ligger på hver side av porten på østsida. Her står også to hvite syrinbusker, som Line mente at de hadde plantet. Blå/lilla syrin (vanlig, rotekte) står videre sørover, samt mellom muren og grusgangen videre vestover. Disse syrinene skal være gamle. Er nå blitt så store at de helt dekker over grusgangen. For å ta opp terrenget opp mot nivået foran huset, har Dege laget ei lita trapp mellom denne grusgangen og gruspartiet inntil fasaden av huset. Foran huset er det flatet noe for å få til sitteplasser.

Det skal ha stått et mindre syrinlysthus i denne delen av hagen (opplysn. fra Kristen Flatén som bodde i huset til 1957). Han utpekte stedet hvor det lå, i skråninga i sørøst ned mot veien, like ved et stort almetre. Dette kan ikke Line Dege huske noe om.

Sørsida av huset - fasaden

Hageutgangen: Er nå ei tretrapp med to opprinn. Størst plattning på øvre trinnet. Merker etter verandautbygg over hageinngangen kan sees på

husets fasadevegg. Dege fjernet de to halve slipesteina som lå én på hver side av trappa. De ble flyttet ned til brua som går over Gunhildsbekk.

Halvrund jernplate ligger foran trappa. Samme form og størrelse som ved den nordre inngangen. Denne plata skal ligge på samme sted som tidligere.(?) Da Dege kom var det ei støpt trapp her. Denne ble fjerna og lagt ned mot vannet ved gårdsbrygga («til minne om brygga som forsvant», som Line Dege uttrykte det). Da de reparerte fasadeveggen for 2-3 år siden fant hun en hel bunt med dødt villvin på innsida av kledningen på vestsida av hageutgangen. Tok vare på den.

Dege har anlagt det meste på denne siden av huset, bortsett fra spireahekken som går i en halvsirkel rundt hagen og rammer denne inn. Den går langs Fantegata på østsida og langs hovedveien på vestsida.

Smijernsporten ble satt opp igjen på samme plass. Notat i Line Deges bok: «5/10-74: Portene oppsettes etter å ha vært til reparasjon hos smeden i Tvedestrand (Thorsen). Han har gjort et veldig bra arbeide.» Det ble laget nye portstolper av jern, alt på grunnlag av eldre fotografier.

Det samme gjaldt utformingen av det store runde blomsterbedet i midten med grusgangen rundt. Dette ble gjort våren 1974 (fra notatboka). Det runde bedet har kanskje vært en større oval. De to mindre bedene – ett på hver side av det

runde bedet, ble laget litt seinere. Terrenget er i hovedsak slik det var da de kom, ingen større endringer på nivåene, bortsett fra inntil huset på fasaden – der er det planert og gjort breier.

Det sto to busker nede ved porten, i plenen – én på hver side. Disse ble flyttet til lenger opp i hagen på vestsida. Den ene er en hvitblomstrende leddved-busk (*Lonicera*), ca. 1,5 m høy. Den andre er en tidligblomstrende busk med hvite blomster, ca 2 m høy. Ikke identifisert.

Vestsida – mot hovedveien

Den lille trappa i enden av grusplassen inn mot huset har Dege fått laget. Det samme gjelder grusgangene i denne delen av hagen, fram til smijernsporten. Her er bl.a. plantet rhododendron.

I seinere tid (for 3-4 år siden) fikk fru Dege et lite eksemplar av sølvbusk fra Toralf Torjussen, som hadde tatt vare på en stikling fra den gamle forvalterboligen. Den sto da på toppen av muren med steinplatene, og alle plantene ble fjernet fra tomten, da muren ble

reparert. Fru Dege ville gjerne ha denne planta, da hun var blitt fortalt at den hadde stått ved den nye forvalterboligen/gården tidligere.

Lysthuset: Da Dege overtok, var det ikke noe igjen av lysthuset på vestsida. Men det er fortsatt markeringer i bakken av grunnplanet, som er sekskantet i formen. Tre av de rette sidene som veggene hvilte på mot nordvest, er av slaggstein og måler hver 1,8 m i ytterkant. Slaggsteina måler 30 x 45 cm. Synlig høyde er ca 30 cm.

Mot sørøst er formen ikke markant rett, og her ligger det ikke slaggstein, men mindre, flate naturstein. Det kan se ut til at det har vært en åpning i denne retningen. Ut fra eldre bilder ser en at lysthuset har endra utseende flere ganger. Det vokser en stor pipeholurt (*Aristolochia*) på vestsida av lysthustomta. Den har flere stammer, men én er særlig tykk, og slynger seg mange meter opp i almetrærne som står like ved. På eldre bilder ser en at lysthuset var dekt av denne planta.

Andre deler av hagen

Frukt-/bærhage på østsida: Her står to gamle epletrær – det lengst vest bærer gode, søte august-epler (lyse med litt rødt på). Det andre epletreet skal være sådd av kjerner, muligens av Hans Strat i sin barndom (dvs. 1925- 1930), gir fortsatt epler, men de er ikke så søte. To ripsbusker (røde rips), som står lengst mot vest, sto her før Dege overtok, og var gamle busker den gang.

Dege har ellers planta inn mange frukttre, bærbusker og andre nyttevekster. De dyrka grønnsaker (bl. a. hadde de 16 forskjellige potetsorter et år), bær, frukt krydderurter og blomster som de fraktet til Oslo og brukte i restauranten.

Før de overtok var det en del hagebringebær som sto opp mot mistbenkene. De fant også aspargesplante(r) på toppen av bakken, opp mot skogen. Her er svært sandholdig jord, og tidlig bart om våren.

Opp mot skogen, på et lite platå står et par hasselbusker som bærer større nøtter enn vanlige. De står i nærheten av der hønehuset lå – én busk på hver side. Det har også stått hasselbusker foran hønehuset, men disse er fjerna nå.

Mistbenkene: Fru Dege dyrka forskjellige urter, jordbær og bringebær på det flate arealet mellom murene. Hun trodde jorda her var god i utgangspunktet, samt at de tilføyde store mengder naturgjødsel. Men det var svært arbeidskrevende å holde alt dette i stand, og hun måtte etter hvert gi opp denne delen. De leide/fikk bruke dette arealet ved mistbenkene av Torgny Strat.

Området på nedsida av hovedveien: Dege satte opp flaggstang her. Slipesteinen lå der fra før. Bilder viser at det hadde stått en liten kanon på toppen av slipesteinen tidligere, men den var der ikke da de overtok.

Soluret har Dege satt opp.

Mistbenkene (AID 86950-13)

På Eikelands Verk er det i øvre kant av beitet som tilhører eiendommen gnr/bnr 2/53, to parallelle murer som danner en terrasse, kalt «mistbenkene». I litteraturen er mistbenker betraktet som en forløper til vekstbenker, seinere veksthus, hvor det ble drevet kontrollert og varmebehandlet forkulturer for blomster og grønnsaker.

Mistbenkene på Eikelands Verk ligger opp mot en bratt fjellvegg på toppen av en varm, sørvendt bakke. Dette skapte optimale betingelser for de vekstene som ble dyrka der. Fra den tida det var Amts-husmorskole (1912 – 27), ble det drevet aktivt jordbruk og grønnsakproduksjon, og bilder viser at det ble dyrket mange forskjellige vekster i mistbenkene. Steinmurene magasinerte varmen, og på terrassene mellom murene kunne det legges godt med hestegjødsel som ved omdanning avgir varme.

Mistbenker er sjelden omtalt i andre gårds- og finere hageanlegg i distriktet, men det skal fortsatt finnes en mistbenk på Nes Verk.

Mistbenker – omtale i litteraturen

Norsk riksmålsordbok (1947) forklarer ordet mistbenk slik: «(tysk, *Mist* = *gjødsel* + *Bank* = *lag*), *kulturrum for planter, begrenset av en rektangulær bordkarm (med ifyllt jord) som der kan legges vinduer på (for å dekke plantene), oppvarmet av solen eller ved hjelp av varmtvannsledninger eller halmblandet hestegjødsel; varmbenk, drivbenk.*»

Mistbenk, mistbed (Mist-Beth) eller møkseng «*Møgesenge*» er kjent allerede fra slutten av 1600-tallet i Norden gjennom Chr. Gartners første trykte hagebok: *Horticultura*, (Kbh 1694): «*Hvorledis man skal gjøre Mist-Beth og hvad man skal saae deri*». Han beskriver at bedene må ligge solvendt og ha vern mot nord. Det må graves en grop, minst én alen dyp, halvannen alen bred, og så lang som det trengs. Den fyller en så med god, frisk hestegjødsel, helst halmblandet, for da blir den varmere. Den må legges på «halvannet kvarter» over jorda og tråkkes fast. Foran legges en tilhugget tømmerstokk eller et bord, og så kaster man «*en håndbred god, fed, reen Muld ovenpaa*». På dette tidspunktet var glass en altfor kostbare vare å dekke benkene/bedene med, så Chr. Gartner beskriver at de må dekkes med halm eller bast hver kveld.

Ordet mistbenk holdt seg lenge, og ble brukt delvis langt inn på 1900-tallet. Torfinn Skard (1963) skriver videre at allerede på 1700-tallet var vekstbenker i bruk i finere hageanlegg over store deler av Norge. Fra midten av 1800-tallet finnes flere fyldige beskrivelser om anlegg av vekstbenker/ mistbenker, beregnet både på fagfolk og allmenheten, bl.a. en omfattende artikkel i «*Skillingsmagasinet*» i 1847.

Mistbenkene på Eikelands Verk

Opprinnelig har det vært flere murer enn de som står der i dag. Bilder viser at det omkring 1900 var fem murer, som dannet fire terrasser. I dag brukes benevnelsen «Mistbenkene» på Eikelands Verk mer om murene enn om dyrkingsarealet på terrassene som ble dannet mellom murene. Opprinnelig må det imidlertid være selve terrassene som har vært mistbenkene. I dagligtale uttales ordet «missbenk».

Det er ikke lett å vite hvor gamle mistbenkene er. Det er sannsynlig at de kan være bygd i flere trinn, og den øvre muren har to typer materiale. Nedre del er oppmurt med naturstein, mens toppen har to omfar med slaggsteinsblokker. Det kan ha blitt anlagt flere terrasser etter hvert.

I den øvre, høyeste muren finnes en stein hvor bokstavene til de tidligere eierne er innhogd, samt årstallet 1752. Steinen er sannsynligvis gjenbrukt, og har stått et annet sted tidligere. Det ser ut til at steinblokkene er delt, eller i hvert fall mangler noe på høyre side, da bokstaven R ikke vises fullt ut.

*Steinen i den øvre muren har innskriften:
H . P . N . E . SØNER 1752. (Hans, Peder, Nils
Ellefsønner). Kritt i bokstavfordypingene og foto
Kristen Flaten 2015.*

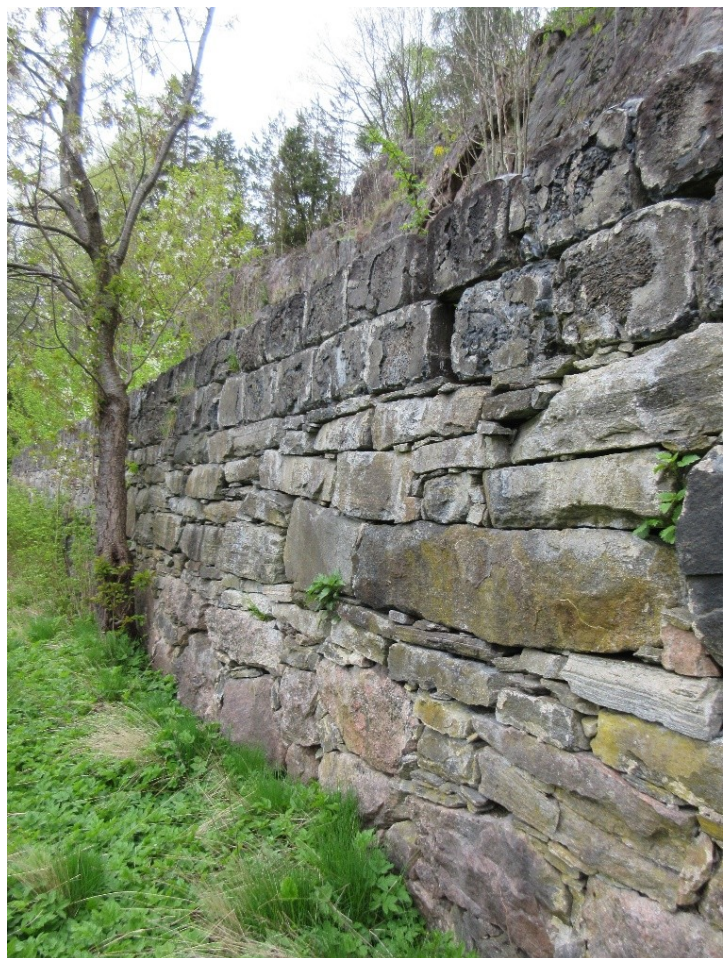
Registreringer 2015:

Nå er det igjen to høye murer, som ligger parallelt på toppen av en skrånende bakke til eiendommen 2/53. Det har tidligere vært fem murer, som har dannet fire terrasser av ulik bredder.

Det er så vidt synlige rester etter kalk og svake fuger mellom steina på murene i dag.

Den øvre muren har en høyde på om lag 2,5 m i vestre hjørne, og går mot 0,5 m til den møter terrenget i øst. Mot sør har den en lengde på 35,5 m. Den avsluttes i vest med en rett vinkel, og muren fortsetter mot nord i en lengde av 4,0 m. Høyde på muren der den møter terrenget (fjellet) er 0,7 m. Muren er laget av naturstein i nedre del og har to omfar med slaggsteinsblokker, ca 0,7 m. Nøyaktige innmålinger ble foretatt av Aust-Agder fylkeskommune den 05.06.2015.

26 m fra vestre hjørne, er det en spesiell steinblokk hvor det er hogd inn initialer til eierne av Verket, samt årstallet 1752 (se ovenfor).

Bak den øverste, høye muren er det ikke oppfylt terreng. Fra baksida er muren synlig fra 0,5 – 1,5 m. Det ligger til dels større stein og diverse løsmasser der, samt at det har grodd opp mye kratt og trær.

Avstanden mellom murene er 4,0 m. De danner én lang terrasse. Arealet er hovedsakelig overgrodd med bringebær.

Den nedre muren har en høyde på 1,3 – 1,5m, men noe varierende (opp til 1,61m, og går helt ned til 0 der den møter terrenget i øst). Lengden er noe kortere enn den øvre muren, 31,0m. Det er ikke noe hjørne mot vest i dag, men muren fortsetter i en løsere formasjon, og betydelig lavere. Denne delen er klart nyere.

Den består kun av slaggsteinsblokker, men disse er lagt på et fundament av naturstein, ant. for å rette av underlaget. Slaggsteina er ca 30 x 45 cm, høyde 33 cm. De tre nedre omfarene er lagt med kortenden ut, mens blokkene på det øvre omfaret er lagt med langsida ut. De er lagt i forbandmønster.

På bildet tatt av P.B. Melaas i 1907 ser en at mistbenkene er i bruk. Den øvre terrassen ser ut til å ha to dyrkingsbed, avgrenset med et bord mot et gangareal i midten. De to øvre murene, som er de høyeste, har tydelige avgrensinger med hjørner mot vest. Nedover er det ytterligere flere murer. Langs bakken, nærmest fotografen ligger det flere fag med karmen. Disse kan ligger over såbed. Det ser ut til å være en langsgående mindre mur til avgrensning mot grabakken i vest.

Elever fra Amts-husmorskolen 1912 ved mistbenkene. AAMA_N1504.

Bildet er tatt høsten 1912, som var første året med Amts-husmorskole, og viser elever som høster inn grønsaker ved mistbenkene. Bildet er tatt fra vest. En ser at det på øvre terrasse ble dyrka bønner el. klatrevækster som trengte stativ til støtte. Den øverste muren bak vises utydelig, men nedenfor er det fire murer, altså fem murer i alt. Terrassene har ulik bredde. Den ene høye muren som vises tydelig (slaggesteinsmuren), er lys, og har antagelig vært kalka.

På et bilde tatt i 1930 av T. Skard (Riksantikvaren) ser en at de to høyeste murene er kalka, og mistbenkene på to terrasser ser ut til å være aktivt i bruk.

På et utsnitt av flyfoto tatt av Widerøe 1958 sees kun to murer, og bare én terrasse (mistbenk). Bak den øvre muren er området tilvokst. De tre nedre terrassene/mistbenkene er fjernet på dette tidspunktet.

Det bekreftes at de nedre terrassene ble fjernet tidlig på 1950-tallet av Torgny Strat for å utvide jordet (opplysning fra Kristen Strat (sønnen), nåværende eier av gnr/bnr 2/53).

Informasjon fra Hroar Deges notatbok, mars 1976: Samtale med Hilda Sunde f. ca. 1890: «Misbenken ble brukt til å prikke ut planter og foredle planter og vekster som ble satt ut over hele Verket. Misbenken til Skolen lå der».

I intervjuet med Line Dege (08.06.15) forteller hun at etter at de flytta til Verket dyrka de forskjellige urter, jordbær og bringebær på det flate arealet mellom murene. Jorda var god i utgangspunktet, og dessuten tilføyde de store mengder naturgjødsel. Torgny Strat eide området, og Dege leide/fikk bruke arealet etter avtale med han.

Hagen ved den gamle forvalterboligen (AID 86950-84)

Den gamle forvalterboligen.

Muren med steinplatene danner forstøtning for hagen på sørsida av huset. Et større tre (ant. epletre) og noen busker sees i hagen. Foto fra mellomkrigstida. Neg. AAMA 14996

Utsnitt av et større foto av P.B. Melaas 1907. Viser utstrekningen av hagen på sørsida av forvalterboligen. Muren med steinplatene sees tydelig.

Hagens avgrensning

Hagen ligger på sørsida av den gamle forvalterboligen. Den avgrenses i vest og sør av tydelige forstøtningsmurer, som danner et flatt hageareal. I flere branntakstforretninger – første gang nevnt i 1794 – er stakittverket/gjerdet omkring hagen forsikret, og de oppgitte lengdene på gjerdet indikerer ytre avgrensning av hagen. Det synes opplagt at gjerdet har fulgt ytterkanten av forstøtningsmuren. Murene, som er enkle natursteinsmurer uten fuging, antas å være gamle – kanskje tilbake til samme tid som huset ble satt opp, i første del av 1700-tallet. Natursteinsmurer som dette er imidlertid vanskelige å tidfeste. Den korte natursteinsmuren mot nord er laget i forbindelse med restaureringen 2008 – 2014. Den erstattet en sementmur.

Mot vest, hvor det er festet ni steinplater/tavler, er muren en meter høy. Steinplatene antas å være satt opp midt på 1700-tallet. De er festet til muren med kraftige jernhaker. Innholdet i den innhogde teksten forteller om verkets eiere og forvaltere fram til 1739, og dels er det latinske sitater og ordspill.

Steinplatene er svært spesielle, jfr. delrapport Steinplatene i

hagemuren ved den gamle forvalteboligen.

Stakittverk

I branntakst av 1794 omtales stakittverk (tilknyttet branntakstens bygning no 5) slik²:

*Ved Vaanings husets Søndre Ende er en Urte- og Frugt-
Have, og der omkring et Stakit værk som befandtes i Om-
kreds 204 Danske Fod, hvilket Stakit værk er med Tiære
overstrøgen og blev taxeret for*

30 Rdr

I branntaksten for 1794 står også oppført et krutthus som lå i det søndre hjørnet av hagen.
1 dansk fot = 31,38 cm. 204 df = 64,0 m.

13 år seinere, i en revisjon av branntaksten i 1807 står det etter den gamle forvalterboligen (4):

*No 5: Stakitværket omkring Frugt og Urtehaugen paa Husets søndre Kant er noget
forældet, og blev skjønnnet i Værdi med*

20 rd

I branntaksten av 1837 er forrige stakittverk byttet ut, og nytt – rødmalt – er oppført. Bygningen betegnes som forvalterbolig, og bebos av forvalteren.

5. *Istedenfor det under dette Nummer i de ældre Forretninger
anførte Stakitværk om Haugen, der, som forfalden, er nedrevet,
er siden opført nyt Stakitværk, der er rødmalet. Hele Stakit-
værket indtager en Længde af 95 Alen, hvoraf de 55 Alen paa
2 Alenes Høide og de øvrige 40 Alen med en Høide af 2 Al.
20 Tommer. – Bemeldte Stakitværk vurderedes til*

10 Spd.

I branntaksten av 31. aug. 1846 omtales hagegjerdet. Først vises det til forrige branntakst som var 3. nov. 1837.

*No 5 Det under dette Nummer i den ældre Forretning anførte Hagegjærde eller Stakitværk er
som i samme Forretning anført 95 Alen lang hvoraf 55 Alen er paa 2 Alens
Høide og de øvrige 40 Alen har en Høide af 2 Alner og 20 Tommer, det er beliggende en
i søndre Ende af det under No 1 anførte Vaaningshuus, hvis Væg for en del
danner Hægn om Haugen. – Det vurderes til*

8 Spd.

1 alen (etter 1825) = 62,75 cm. 1 tomme (= 1/24 alen) blir da 2,61 cm

Det er ingen tvil om at det er det samme gjerdet som beskrives, men denne gangen er ikke fargen oppgitt, og det er føyd til at husets søndre vegg danner hegn på denne siden.

Seinere endres nummereringen på husene, og den gamle forvalterboligen omtales i 1846, 1855 og 1856 som *Værkeets Contoir* og benevnes nå som *Vaaningshuset No 4*.

Utdrag fra branntaksten av 1856:

*Et Stakitværk eller Hagegjærde, som ifølge
Forretningen af 31. August 1846 henhørte til
Vaaningshuset No 4, med hvis søndre Ende
det da var beliggende, befandtes nu at væ-*

---

² Transkribert av Kirsten Hellerdal. Hun bekrefter at det ett sted i branntaksten står ordet «Have», mens det et annet sted i den samme branntaksten står «Hauge».

re ganske borttaget.

Oppsummering:

På slutten av 1700-tallet har den gamle forvalterboligen hatt en blomster- og frukthage på sørsida av bygningen, omkranset av et tjærebredd tregjerde, som benevnes stakittverk³. Gjerdets lengde er oppgitt til 64m. Gjerdet er noe nedskrevet i verdi ved neste taksering, 13 år seinere.

Nytt stakittverk er oppført i 1837, og det er nøye beskrevet. Det er da rødmalt. Nå oppgis ikke lengden i fot, men i alen. Gjerdets lengde er da om lag 60m. Størstedelen av gjerdet (34,5m) har en høyde på 1,25m, og den resterende delen (25m) er høyere - 1,77m.

Det er en ny verditakst i 1846 med beskrivelse som sammenfaller med forrige takst. Her står det klart at husets søndre vegg danner for en del «Hægn om Haugen».

Neste takst, hvor det foreligger en nøyere beskrivelse av bygningene, er i 1856, men da er gjerdet fjernet.

Bruken av forvalterboligen og hagen

Bygningen, som nå kalles den gamle forvalterboligen, har hatt ulike funksjoner og status gjennom tidene. En regner at den er satt opp i 1730-åra. Før den nye forvalterboligen ble bygd, var det forvalterne av Verket som bodde der. Dette står eksplisitt i branntaksten i 1837. Ettersom jernverkseierne aldri bodde på Eikelands Verk, var forvalteren da eiernes betrodde person, og hadde følgelig høy status på Verket.

Da den nye forvalterboligen ble tatt i bruk omkring 1840, flyttet forvalteren og hans familie til denne. I 1846 står det eksplisitt at den gamle forvalterboligen bebos av Verkets faste arbeidere. I 1856 er det brukt ord som kontor og våningshus. Huset har vært i bruk som bolig helt fram til nå, med unntak av en tjueårs-periode rundt 2000-tallet, hvor det sto ubebodd. Det har til dels vært flere leiligheter/husholdninger der. Huset og hagen har nylig gjennomgått en omfattende restaurering (2008 – 2014) av nåværende eier, Helge Dalen.

Hagen i dag

For hagen sin del er det kun murene i vest og sør som står igjen etter restaureringen. Under gravearbeider på innsiden av huset fant nåværende eier flate natursteinsheller, 20-30 cm under bakken. Disse ble gravd fram, og lagt på nytt, omtrent på samme sted. Det var hellelagt mellom innhusbygningen og flere uthus.

Flate steinheller i tunet inn mot heia. Disse ble funnet og gravd fram under restaureringsarbeidene, og lagt

³ Ordet «stakittverk» går igjen i branntakstene. I gamle dokumenter brukes ordet stakitt også om de enkelte trestykkene (bl.a. nevner T. Skard 1963 at 7000 «Staketter» ble innkjøpt til gjerdet omkring Jarlsberg Hovedgård i 1719). Et stakittverk er følgelig en konstruksjon hvor stakittene inngår i et regelmessig system. Hvordan disse trestykkene har sett ut vet en ikke eksakt, men sannsynligvis vertikalt stående materialer, som kunne være (noe) forseggjort.

Innhegning med stakitter fikk sin store utbredelse i siste del av 1800-tallet, og utformingen har endret seg gjennom tidene. I dag forbindes stakitt med et hvitmalt gjerde som består av tynne, stående trespiler, festet til to tverrstenger, som igjen er festet til vertikale stenger. Benevnelsen «stakittverk» skiller seg fra ordet «plankeverk», som brukes i samtidige kilder, og som betegner en grovere innhegning av tre.

ned igjen omtrent på samme sted. Foto Helge Dalen 2012.

Muren med steintavlene ble litt rettet opp med gravemaskin under restaureringen. Steintavlene var da tatt ut av muren på forhånd, og treplater med samme dimensjon satt inn midlertidig. Jernhaker som var rusta/ødelagt ble erstattet eller laget nye, og steinplatene satt inn igjen på samme plass. Foto: IH 2015.

Muren med steinplatene måler 17,4m. Søndre tverrmur (fra hjørnet til uthusveggen) måler 16,2m.

Plantemateriale

Det er ikke bevart noe plantemateriale på stedet. Hagen var svært overgrodd da den nye eieren overtok i 2008. Ei plante som tidligere sto som en hekk ytterst på muren mot vest, er sølvbusk. (*Elaeagnus communtata*). Sølvbusken nevnes av flere av informantene (kalles lokalt for sølvtre), og er for øvrig registrert av Agder Naturmuseum i 1996 og 2002. I først-nevnte registrering er anmerket «gammel have ved den østlige gården». Et eksemplar av arten (stikling) er bevart i nabohagen, «Kroken», hos Kristen Strat.

Nærbilde av bladene på sølvbusken.

Av eldre fotografier (på 1900-tallet) går det fram at det har vært busker og trær i hagen mot vest. Kristen Strat (eier av gnr/bnr 2/53 «Kroken»), forteller at han fra 1950/60-tallet husker at det sto stikkelsbær, rips og solbærbusker, i tillegg til et stort epletre. På epletreet var det noen innpoda sorter, bl.a. husker han at treet bar Caveller (antagelig det opprinnelige treet) og Säfstaholm.

Alléen (AID 86950-22)

Utsnitt av et større bilde tatt i 1907 av P.B. Melaas. Alléen framstår tydelig, og trærne seg ut til å ha en ganske lik avstand og størrelse

Alléen antas å være planta rundt 1840, evt. litt før. På et almetre som falt på begynnelsen av 1970-tallet ble det talt 144 årringer, noe som skulle tilsi at treet var spirt ca 1825. Det er rimelig å anta at allétrærne som ble planta var noen år gamle, kanskje 10-15. Muligens ble småtrær funnet i skogene i nærheten,

kanskje med unntak av lind, som neppe fantes som viltvoksende som rette, pene småtrær. Lønn, ask og alm er arter som forekommer viltvoksende i nærområdene.

Trær med store dimensjoner antas å være svært gamle – det er oftest nær sammenheng mellom alder og størrelse. Men flere forhold kan påvirke voksteren. Artene har ulik voksehastighet – ask og alm blir vanligvis større trær enn lind og lønn, selv om de plantes samtidig. Kanttrær vokser ofte bedre enn de som står midt inne i en allé, og helt lokale forhold på vokseplassen kan påvirke størrelsen (drenering/vanntilgang, jordsmonn, skader osv.). Trær som beskjæres vil naturlig nok legge mer på seg i bredden enn i høyden.

Trær plantet i rekke på begge sider av en vei (allé), eller slik tilfellet er langs Gata, ei enkel trerekke på den ene siden av veien, er kjente arkitektoniske elementer brukt gjennom flere hundre år. Selv om alléer blir særlig utbredt på 1700-tallet i barokkstilen, knyttes alléer ikke bare til én stilperiode. Dette virkningsfulle, men enkle estetiske elementet brukes både av «leg» og «lærd», i byer, på større gårder på landet, i offentlige parker, militæranlegg, kirkegårder, osv, så vel som i private hageanlegg.

Det antas at alléen er anlagt av Sven Wennerberg, samtidig med trerekka langs Gata. Wennerberg var svensk ingeniør, som i 1833 giftet seg med Ingeborg Persen, enka etter forvalter Mogens Riegels. Wennerberg blir forvalter ved Eikelands Verk i 1832, og bosetter seg der. Han var en dyktig og driftig ingeniør/arkitekt. I løpet av de årene han var ved Verket (1832 – 1841) tegnet og besørget han at arbeiderboligene i Gata ble oppført, samt den nye forvalterboligen på Eikelands Verk og ny hovedbygning på Søndeledgården, samt flere andre driftsbygninger. Se også opplysninger om trerekka langs Gata og den nye forvaltergården.

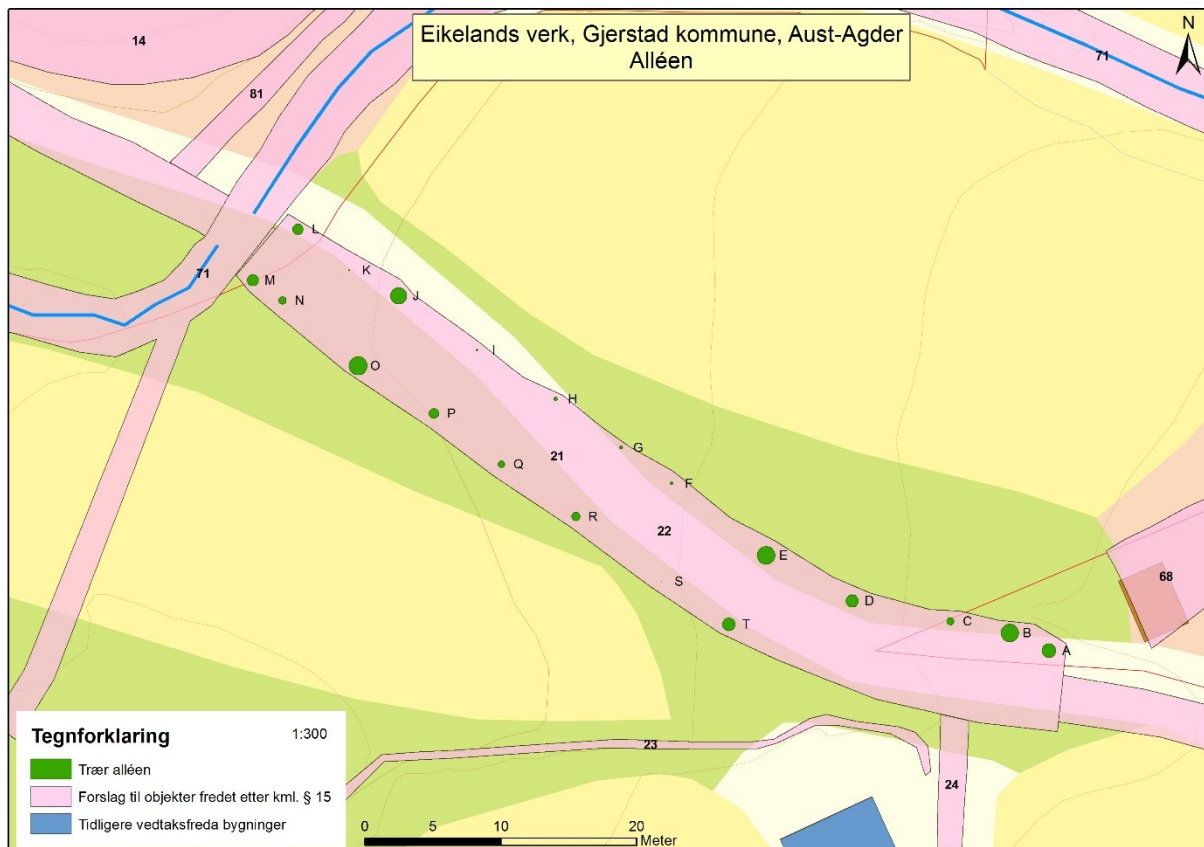
Eikelands Verk våren 1889. Alléen sees tydelig midt på bildet. Utsnitt av et større bilde.

Registreringer 2015

Registreringer foretatt 05.06.2015 av Ingunn Hellerdal, Kirsten Hellerdal, Nils Ole Sundet, Inger Marie Møistad.

Metode: målebånd for å måle omkrets 1,5 m over bakken. GPS-innmålinger av treets plassering. I tillegg til art, ble treets tilstand notert. Høyder er ikke innmålt. På kartet er treets dimensjon vist proporsjonalt.

o.: omkrets i meter.

Alléen med angivelse av trærnes dimensjon og plassering. Målt 05.06.2015. Kart: Nils Ole Sundet, AAfk.

Østre side av alléen. Målingene starter fra sørøst:

- A. Ask** – o.: 3,21. Gammelt, mindre god helsetilstand
- B. Alm** – o.: 4,05. Gammelt, friskt
- C. Spisslønn** – o.: 1,66. Gammelt, friskt. To stammer
- D. Alm** – o.: 2,86. Friskt. En stamme til ganske høyt oppe
- E. Alm** – o.: 4,07. Gammelt, friskt. Delt i tre stammer
- F. Ask** – o.: 0,61. Ungt tre. Relativt friskt. En stamme. Litt askeskuddsjuke

G. Ask – o.: 0,68. Ungt tre. Ikke god helsetilstand.

H. Ask – o.: 0,78. Ungt tre. Dårlig helsetilstand. Gjennomgående frostsprekk før greindele. Mye lav

I. Lind – o.: 0,37. Ungt tre. Friskt. Planta av Gjerstad Historielag til Hroar Deges begravelse i 2003.

J. Alm – o.: 3,78. God kondisjon

K. Lind – o.: 0,23. Ungt tre. Dårlig kondisjon. Svært lavbevokst

L. Spisslønn – o.: 2,09. Flere stammer, heller sterkt, forankra i j.

Vestre side av alléen. Målingene starter fra nordvest:

M. Lind – o.: 2,62. Gammelt. Friskt, en stamme med forgreininger

N. Spisslønn – o.: 1,72. Gammelt. Friskt, forgreiner seg i to stammer

O. Ask – o.: 4,18. Gammelt. Relativt friskt. Forgreinet

P. Spisslønn – o.: 2,24. God, en stamme, forgreinet

Q. Alm – o.: 1,55. Gammelt. Litt glissent, en stamme, delt i tre stammer høyere oppe

R. Lind – o.: 1,96. Relativt gammelt. En høy stamme, deretter flere rette greiner. God helsetilstand

S. Spisslønn – o.: 0,06. Nyplantet ved siden av gammel stubbe

T. Spisslønn – o.: 2,96. Hult tre med to markante stammer ved målepunktet. Gammelt. Friskt i bladverket. Sterkt hellende, bundet sammen

I alt 20 trær ble registrert med varierende alder, størrelse og art.

Ask (*Fraxinus excelsior*) – 5 stk, derav 2 store med omkrets: 3, 21m og 4,18m (den størst målte omkretsen av alle de innmålte trærne).

Alm (*Ulmus glabra*) – 5 stk med omkrets mellom 1, 55m – 4,07m (2 stk var over 4m i omkrets).

Spisslønn (*Acer platanoides*) – 6 stk, derav 5 store med omkrets mellom 1,66m - 2,96m.

Lind (*Tilia cordata*) – 4 stk, derav 2 store med omkrets 1,96m og 2,62.

I alléen er det nå 10 – 12 gjenværende gamle, store trær. 3 – 4 er «halvgamle», og 6 er nyplantinger.

Skjøtsel

Et stort almetre som sto på nordsida (østsida) av alléen falt i en kraftig høststorm 1969. Det ble liggende langs veien, og hadde fortsatt kontakt med rota. Da Dege overtok/flytta ned til Verket i 1971, leide han ei stor heisekran til å reise treet opp igjen. Det sto i et par/noen år, men døde etter hvert og ble fjerna.

Almetreet som falt i en kraftig storm i 1969. Foto Riksantikvaren 1970.

Det framgår også av et brev Hroar Dege sendte til Fylkeskommunen den 19.10. 1995 at et av de største trærne i alléens østside falt i et kraftig stormkast denne dagen. Han viser til at det kort tid før var ytterligere et stort tre som hadde falt. Han skriver ikke hvilke arter dette er, eller mer

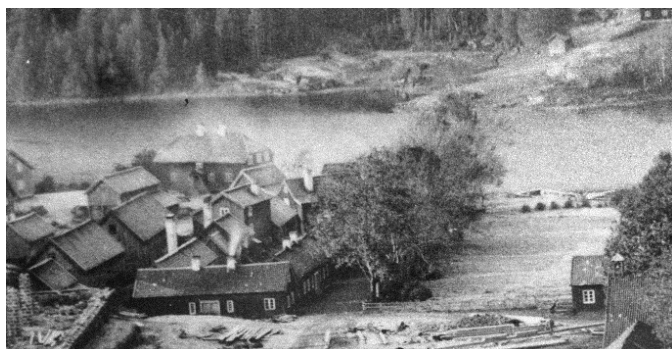
presist om plassering/dimensjoner. I samme anledning peker han på at det er nødvendig med en fagmessig pleie/beskjæring av alléen, og at det foreligger en søknad om midler til et slikt arbeid. I 1989 ble Asker og Bærum Tre-kirurgi v/Glen Read kontaktet og hadde en gjennomgang av alléen. Han skriver at bortsett fra noen få trær som ble toppet for ca 15 år tilbake, har trærne i alléen sin naturlige form. Noen av trærne lider av kjøreskade og komprimering fra veien. Det advares sterkt å asfaltere veien. Generelt sett er trærne i brukbar stand, alderen tatt i betraktning.

Trerekke langs Gata (AID 86950-26)

De eldste trærne som fortsatt står, 10 stk, antas å være fra samme tid som husene i Gata ble bygd, tidlig 1840-tallet. Det skjedde mange endringer og utvidelser i 1830 – 40-åra, og Verket gikk godt. Fra 1832 overtok Carsten Henrik Carstensen som eier (formelt fra 1835 etter Henrik Carstensens død). Den svenske ingeniøren Sven Wennerberg, som ble Verkets forvalter fra 1833, tilkjennes æren for å stå bak mange av tiltakene.

Husene i Gata er planmessig anlagt i ei rekke. Veggen går langs med rekka, og på den andre siden av veggen er det plantet trær. Trærne understreker en logisk og funksjonell linjeføring, og tilfører anlegget en estetisk dimensjon. Wennerberg skal ha vært hageinteressert, og han tilkjennes å stå bak hageanlegget på Søndeled gård, som ble bygd litt før den nye forvalterboligen på Eikelands Verk. Det virker derfor svært sannsynlig at trærne er plantet samtidig med oppføringen av husene. Samtidig skal også alléen langs hovedveien være plantet. (Se omtale av AID 86950-22)

Utsnitt av et bilde tatt fra nordøst 1887/88. Til høyre for trerekka er det dyrka mark. Dette arealet ble sannsynligvis brukt til dyrking av poteter og andre grønnsaksvekster for beboerne i Gata. På et kart fra 1884 er arealet benevnt som «Kjøkkenhave». AAMA neg. 19090.

Gata med trerekke fotografert 1955 av Carsten Hopstock, Riksantikvaren.

Registreringer 2015

Registreringer foretatt 05.06.2015 av Ingunn Hellerdal, Kirsten Hellerdal, Nils Ole Sundet og Inger Marie Møistad.

I alt 14 trær ble registrert/innmålt. Trerekka består av flere arter, men domineres av ask, som er de største, gamle trærne. Trærne har varierende størrelse,

alder og helsetilstand. 10 trær antas å være fra den opprinnelige plantingen. 1 lønn antas å være plantet for 80 – 90 år siden, 1 ask og 1 spisslønn for om lag 40 år siden, og 1 lind er plantet for 3 år siden.

Metoden som ble benyttet var målebånd og GPS. Omkretsen på trærne ble målt i omkrets 1,5 m over bakken med målesbånd. GPS-innmålinger ble foretatt for nøyaktig plassering. Høyder er ikke innmålt. I tillegg til art, ble treets tilstand notert. I oppstillingen for det enkelte treet er nevnt i parentes

kommentarer fra befæringsrapporten som ble laget av trekirurg Glen Read, Tree Solutions 23.07.2012.

Innmålte trær, 14 stk, fordelt på arter:

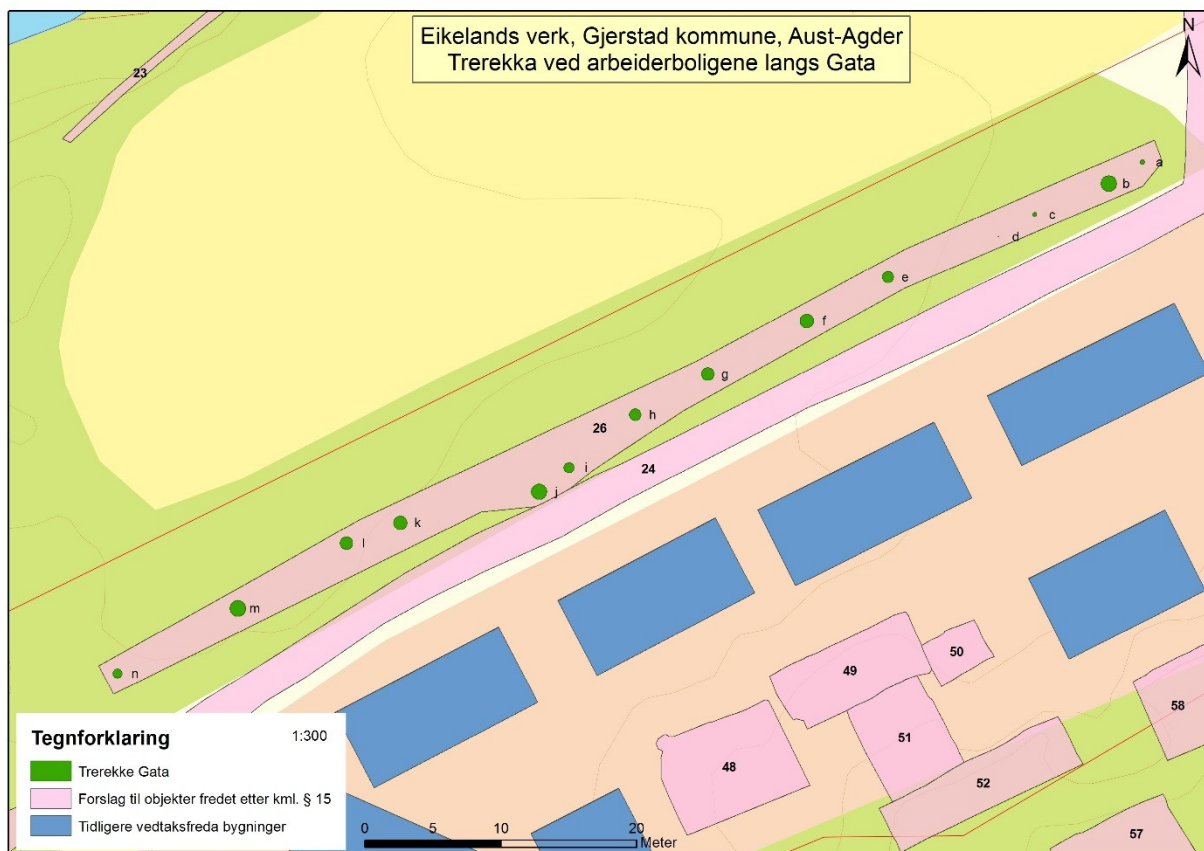
Ask (*Fraxinus excelsior*) – 9 stk, derav 8 store med omkrets: 2,67m – 3,66m.

Spisslønn (*Acer platanoides*) – 4 stk, derav 3 store med omkrets: 2,09m – 2,62m.

Lind (*Tilia cordata*) – 1 stk. Lite tre, nyplantet i 2012.

*Trerekka langs Gata mai 2015.
Det nærmeste treet er E, stor spisslønn.*

Trerekka langs Gata med angivelse av dimensjon og plassering. Målt 05.06.2015. Kart: Nils Ole Sundet, AAfk.

o.: omkrets i meter. Målingen/nummereringen startet fra nordøst.

a. Ask – o.: 1,02. *(Anslått til 40 år. Generelt god tilstand)*

b. Ask – o.: 3,60. Bare to greiner tilbake. *(Gammelt. Redusert styrke pga skjevhet og mye død stamme)*

c. Spisslønn – o.: 0,92 *(Anslått til 40 år. God form og helsetilstand)⁴*

d. Lind – o.: 0,14 (gitt av fru Dege i forb. med Gatas 50-års-jub. 2012). God form og helsetilstand.

e. Spisslønn – o.: 2,62 *(Gammelt. Helsemessig ganske bra, inngrodd furet bark er naturlig. Problem med en grein som vokser rett opp. To stammer som bør avstives dynamisk, slik at kronen kan bevege seg.)*

f. Ask – o.: 3,16 *(Gammelt. Ca 2/3 av stammen er levende og gir god næringstilførsel. Topping av treet på 1970-tallet er trolig årsaken til at treet er redusert i da. Skuddet på siden av stammen er et ungt tre, og gir god motvekt til en balansert krone.)*

g. Ask – o.: 2,93 *(Gammelt. Deler av stammen er død ved.)*

h. Ask – o.: 2,67. Vridd stamme. *(Gammelt. Mer enn 2/3 av stammen er levende og gir god forankring. Har askesyke.)*

i. Spisslønn – o.: 2,35 *(Gammelt. Hul stamme. Begynner å få en sprekk på vestsida.)*

j. Ask – o.: 3,54 *(Gammelt. Barktykkelse ca 10 cm. Hele stammen hul innvendig. Treet har god styrke, da det vokser rett og har liten sidepåkjenning.)*

k. Ask – o.: 3,10 *(Gammelt. Hel bark i ring rundt treet, men har to langsgående sprekker. Toppen vrir seg og vann renner ned og fører til frostsprengning av den ene sprekken. Rar vekst på siden.)*

l. Ask – o.: 2,88 *(Gammelt. Bra tilstand, men med to frostribber. Solid på sideretning. Samme utvekst som sidetreet (k).)*

m. Ask – o.: 3,66 *(Gammelt. Langsgående frostribb. Treet prøver å reparere en tidligere skade.)*

n. Spisslønn – o.: 2,09 *(Anslått til 80-90 år. Den laveste greinen er dårlig utviklet.)*

Skjøtsel

Edel og Kåre Bondesen, på vegne av Sameiet Gata, skriver i en e-post 14.10.2015: Den første beskjæringen som ble foretatt i 1972/73 var ikke fagmessig utført. Alle seinere tiltak det er blitt bevilget penger til er utført profesjonelt.

Det ble fremmet søknad til Riksantikvaren i okt. 1989 om å få utført en fagmessig beskjæring og pleie av trerekka. I rapporten som ligger til grunn for søknaden er det påpekt at trerekka, med unntak av et

---

⁴ Kommentar fra E. og K. Bondesen: Ved c sto det tidligere en stor ask som blåste ned ca 1975. Det ble etterpå plantet spisslønn her.

par lønnetrær, ble kraftig toppet/beskåret midt på 1970-tallet. Det var derfor behov for tynning av greiner og fjerning av dødt virke, og det ble anbefalt å felle et par av de eldste asketrærne. Bondesen fra Sameiet Gata, bekrefter at det ikke har blitt hogd trær i den tida de har hatt hus der (tidlig 1970-tallet). Det ble i 1990 bevilget til sammen kr 57 000 fra Riksantikvaren og Fylkeskommunen til arbeidet.

I 2013 ble det igjen bevilget kr 40 000 til pleie av trerekka langs Gata fra Riksantikvaren og Fylkeskommunen. Grunnlaget for søknaden var rapporten fra firmaet Tree Solutions v/Glen Read. (Kilde: Aust-Agder fylkeskommune/Kulturvernseksjonen).

Kilebanen (kjeglebanen). Skytebanen (AID 86950-76)

Kilespill - kilebaner⁵

Norsk riksmålsordbok (1937) beskriver ordet kilespill: «Spill spilt med ni kiler som stilles opp for enden av en kilebane og som det gjelder å velte med en kule man kaster så den triller langsefter kilebanen; jvf munk (4b).» For ordet kjelebane står det: «mest foreldet: kilebane».

En tegning fra Kilebaneboka til familien Eyde på Løvli, Hisøya. I denne boka førte man inn resultatene av kilebanespillet over en tiårs-periode fra 1881 – 1891. Tegning av Thorne 1881. Ordet «Kilebanebog» står skrevet, og viser at ordet kilebane ble brukt i samtida.

Utsnitt av et bilde hentet fra samme nettsted som ovenfor og viser en person som sitter med kula som ble brukt i kilespillet. (<http://www.oselia.no/?p=971>)

Bildet viser ny/gjenoppbygget kilebane på Venstøp ved Skien, Henrik Ibsens barndomshjem. Både kilene og kula er laget av tre. (<http://telemarkmuseum.no/museum/henrik-ibsen-museum>)

Det synes som om både spilleregler og fysiske forhold knyttet til kilespill kunne variere mye. Bl.a kunne banene ligge i friluft eller være overbygget.

Fra Wikipedia (<http://no.wikipedia.org/wiki/Kjeglespill>) framkommer følgende opplysninger om kilespill: Kjeglespill er en av verdens eldste konkurransespill, og blir sett på som forløperen til dagens [bowling](#) og [petanque](#). Selv om spillet minner mye om bowling fins det flere forskjeller. Kulen som benyttes er mindre, uten hull til fingrene. Antallet kjelegler er heller ikke det samme, ni i kjelespill, ti i bowling. Kjeglespillet utøves vanligvis på en spesialanlagt kjelebane med tregulv, om lag 30 meter lang. Spillereglene har kunnet variere noe opp gjennom historien og fra sted til sted. En kjele, kalt kongen, er større enn de andre og både antallet kjelegler veltet og kongens posisjon er viktig for poengberegningen.

Litteratur – andre kilder

M. Bruun nevner flere steder kjelebaner i boka «Hager gjennom tusen år», 2007. Kjeglespill var populært på slutten av 1700-tallet. Skal være anlagt på Bygdøy rundt 1780. Apotekerhagen i Kongsberg, ant. anlagt på slutten av 1700-tallet har en kjelebane, som – målt på tegningen (etter Schnitler 1916) – kan være ca 18m lang. Prof. Dahls gt 32 i Oslo har fortsatt kjelebanen i behold, nå som den eneste i Oslo. Det er en

⁵ Kilespill brukes lokalt som navn på spillet som også kalles kjelespill. Tilsvarende kilebane/kjelebane.

overbygd kjeglebane fra ca 1770, 29,5 m lang og 2 m brei. Tegltekt saltak og kledning av kraftig, rødmalt tømmermannspanel. I den ene enden er en serveringspaviljong. Spydeberg prestegård, Wilse sl. av 1700-t. skal ha hatt en påbegynt kjeglebane. (Det vises til Skard 1949).

Torfinn Skard skriver i boka «Hagebruk og gartneri i Norge» at kjeglebaner har vært populære i privathager til langt opp på 1800-tallet, men at det nå (1963) nesten ikke finnes noen igjen. Han har ei lang liste der kjeglebaner er nevnt, mange knyttet til prestegårder og herskapsgårder. Den første opplysningen om kjeglebane daterer seg til 1716, og gjelder Busterud i Østfold. Deretter er det nevnt fem til på 1700-tallet (Rakkestad, Drangedal, Spydeberg, Ladegårdsøen og Alvøen). Videre 11 i første halvdel av 1800-tallet, og så - fra 1850-årene - ytterligere 9 prestegårder (+ «osv. over hele landet», som han skriver). Verken kilebanene på Eikelands Verk, Løvli eller Venstøp er nevnt.

Som litteratur- og nettsøket viser, har det tidligere vært kilebaner i mange større privathager i hele landet, anlagt fra 1700-tallet fram til siste del av 1800-tallet. Når kilebanen på Eikelands Verk er anlagt, er ikke kjent. Så vidt en vet, har den heller ikke vært omtalt i skriftlige kilder tidligere.

Registreringer på Eikelands Verk 22.05.2015

Kilebanen ligger opp for den gamle forvalterboligen, om lag 15 - 20 m lenger øst, med lengderetning sørvest/nordøst. Total lengde på den flata som kalles kilebanen er omlag 30m.

Murer og vegetasjon. Flata framkommer ved at det er laget murer mot vest, en tverrmur mot nord og en buet mur mot sør (se innmålinger). Muren mot sør og delvis vest er murt opp av slaggstein, som ikke er forma i blokk, men er nærmest tilfeldige klumper. Kristen Strat kalte denne typen slaggstein for «trekantstein». Murhøyden varierer fra en halv til én meter, og muren skråner noe utover. Slaggsteinsmurens lengde er 21,2m, målt fra gruveveien, langs sørsida og videre vestover til den treffer fjellet.

Nærbilde av muren med slaggstein. IH 2015.

Slaggsteinsmuren treffer naturlig fjell mot nord. Videre er muren laget av naturstein – denne muren har en høyde på en halv til halvannen meter. Natursteinsmuren har en lengde på 24,1 m, og avsluttes i nord med en tverrmur i (nesten) rett vinkel på 9,8m.

På flata vokser det i dag en del større og mindre trær, mest osp og furu. Mot ytterkant av muren vokser det et tett kratt av blå (lys lilla) og hvite syriner, rotekte «gammeldagse». I lia rett nedenfor muren, vokser det en type (forvilla) toppspirea. Agder Naturmuseum har bestemt denne til *Spiraea x rosalba*.

Flata på kilebanen har i «alle år»/manns minne vært et sosialt møtested.

Flata til kilebanen. Blir nå brukt til felles sitteplass/ utsiktsplass med sein kveldssol om sommeren. IH 2015.

Flaggstang. Rester etter ei stor flaggstang står igjen. Nedre del konstruksjonen – fundamentet – er ca 3,5m høyt, 20 cm i firkant. 3 store gjennomgående bolter står igjen.

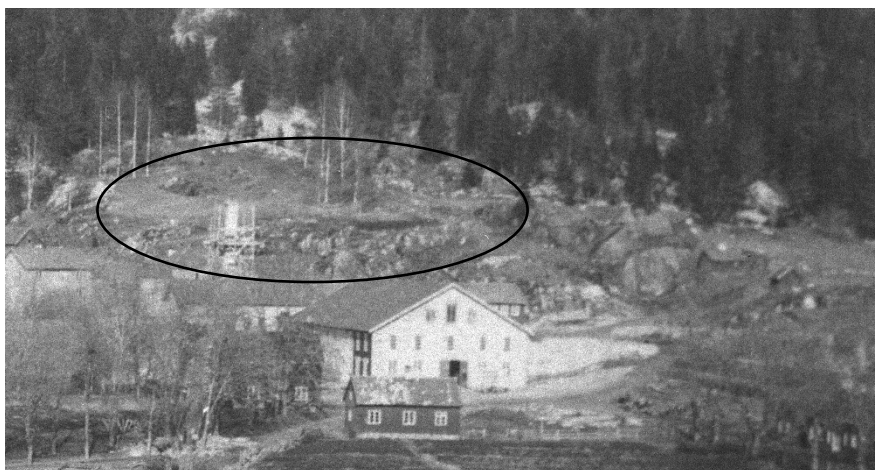
Fundament for flaggstanga står igjen. IH 2015.

Gamle bilder

Dessverre er det få eldre bilder som viser denne delen av Verks-området. Fotograf Peder B. Melaas, som bodde eller frekventerte Eikelands Verk hyppig i et par tiår før og etter 1900 har enkelte bilder der dette området kan sees i bakgrunnen. Det er ikke kjent bilder som viser selskapeligheter eller noen som spiller kilespill.

Bildet er tatt fra vest av PBM i 1889, og en ser et flatt parti og åpent landskap ovenfor den gamle forvalterboligen. Den mørke markeringen er slaggsteinsmuren. Det er ikke mulig å se noen flaggstang.

Området hvor kilebanen ligger er ringet inn. Utsnitt av et større bilde.

Utsnitt av større bilde fra nordvest, tatt av PBM i 1907.

Kilebanen sees over den gamle forvalterboligen, markert med ring. Slaggsteinsmuren er mørk – forstøtningsmuren nordover kan sees som ei linje i landskapet. Det er fortsatt ikke synlig flaggstang.

Skytebanen

Det er svært få opplysninger og lite dokumentasjon om skytebanen. Den lå i forlengelsen av kilebanen, på samme platå som denne, men lenger østover. Uvisst hvor gammel den er, og hvor stor den har vært. Ånon Hjellen, som bodde i den gamle forvalterboligen fra mellomkrigstida til ca 1990, var en dyktig skytter, og trolig brukte han skytebanen til øvelsesskyting. Han hadde ei rund bordplate av jern til et hagebord, men det er uvisst om dette var ei skyteskive eller bare ei rund jernplate. Kristen Strat, nabo, opplyser dette.

Hos Dege (den nye forvalterboligen) står ei skyteskive av jern.

Blinken er sirkelrund med diameter 93 cm. Den er av massiv jern, ca 1 cm tykk. Den har støpte riller med tallene 1-9 i hvert av kvadratene, tallet 10 står/har stått i midten. Skiva er preget av slitasje etter mange kuletreff.

Bildet er rotert for at tallene skal vises rett vei.
Foto IH 2015.

Kilder

Trykte kilder:

Bruun, Magne: Norske hager gjennom tusen år. Andresen & Butenschøn 2007

Norsk Riksmålsordbok, Aschehoug & Co (W. Nygaard) 1937 - 1957

Sandbløst, Knut Holt: «Aallebegravelsen på Holt kirkegård». Jacob Aall-prosjektet, skrift nr. 4. Næs Jernverksmuseum 2011.

Skard, Torfinn: Hagebruk og gartneri i Norge. Universitetsforlaget 1963

Vevstad, Andreas: AS Egeland's Verk. Tresliperi 1888 – 1988. Egeland Verk/Naper 1988

Vevstad, Andreas: Egeland's Jernverk. Jernverket i skogsbygda. Gjerstad 2008

Søk på internett:

<http://www.oselia.no/?p=971>: Tegning og opplysninger om kilebanen på Løvli, Hisøya

<http://telemarkmuseum.no/museum/henrik-ibsen-museum> : Bilde og opplysninger om kilebane

<http://no.wikipedia.org/wiki/Kjeglespill>: om kilespill

Utrykte kilder:

Fotografer (de viktigste): Peder B. Melaas, Isak Strat, Widerøes flyfoto i 1958 og 1961

Fotografier framskaffet av Aust-Agder fylkeskommune – diverse kilder, fra privatpersoner og offentlige arkiv.

Arkivmateriale, særlig branntakster, framskaffet og transkribert av AAma v/Kirsten Hellerdal.

Informanter:

Line Dege, eier av den nye forvalterboligen.

Kristen Strat, oppvokst på Eikelands Verk, eier av «Kroken» gnr/bnr 2/53.

Kristen Flaten, bodde i den nye forvalterboligen fram til han var sju år, nå bosatt på Fossen (nabo).

Helge Dalen, eier av den gamle forvalterboligen.

Edel og Kåre Bondesen, eier av ett av husene i Gata, på vegne av Sameiet Gata.

Koordinator og utreder fra Aust-Agder fylkeskommune: Kirsten Hellerdal